

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.01>

Івженко Д.А.

*аспірантка кафедри конституційного права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ТА ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ТА УКРАЇНИ

Вступ. Національна мобілізація є складним процесом, що включає цілеспрямоване використання економічних, технологічних та людських ресурсів суспільства для досягнення стратегічних національних цілей у часи війни, кризи або природної катастрофи. У воєнний час національна мобілізація зазвичай орієнтована на посилення оборонних сил країни, що включає збільшення їхнього чисельного складу, розвиток військової техніки та підвищення готовності до високих навантажень.

Цей процес вимагає значних зусиль від цивільного сектору економіки для забезпечення додаткових людських ресурсів, фінансування та матеріальних ресурсів, необхідних для вдосконалення Збройних сил. Включення цивільного сектору в мобілізаційні заходи є критичним для успішного здійснення перехідних економічних, соціальних та технологічних змін, спрямованих на підтримку оборони та безпеки нації в умовах загострення конфліктів та загроз зовнішньої безпеки. В першу чергу, мобілізація включає не лише мобілізацію військових сил, але й економічних ресурсів, технологічних інновацій та соціальної підтримки. В умовах конфлікту важливо швидко переключати економіку на виробництво військових потреб, забезпечити достатні ресурси для ведення бойових дій та підтримувати життєво важливі сектори національної інфраструктури.

Мобілізація в Україні в умовах війни та агресії з боку Росії відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету країни. Збройна агресія змусила

українське суспільство переорієнтувати свої економічні, соціальні та політичні ресурси на забезпечення оборони та захисту громадян.

Огляд останніх досліджень. В українських дослідженнях значна увага приділяється правовим основам мобілізації та демобілізації, зокрема аналізу законодавства, що регулює ці процеси. Науковці, такі як Ю. Баулін, О. Зеркаль та інші, вивчали проблеми вдосконалення законодавчої бази, необхідність адаптації законодавства до міжнародних стандартів, а також практичні аспекти реалізації мобілізаційних заходів в умовах сучасних викликів. Також важливим напрямом є дослідження соціально-правових гарантій для військовослужбовців та резервістів. Роботи Н. Гнатюка та І. Коваленка висвітлюють питання соціального забезпечення, реабілітації та інтеграції демобілізованих осіб у цивільне життя, що є актуальним для постконфліктного періоду.

Зарубіжні дослідження надають цінний досвід, який може бути використаний для вдосконалення українських конституційно-правових механізмів. Вивчення механізмів мобілізації та демобілізації у країнах Європейського Союзу, США, Ізраїлю та інших держав показує різноманітність підходів і правових інструментів. Науковці з США, такі як Дж. Кінг та Р. Вільямс, досліджували федеральне законодавство щодо мобілізації та роль Національної гвардії у підтримці мобілізаційних заходів. Їхні дослідження підкреслюють важливість інтеграції різних військових структур та використання резервістів для забезпечення оперативної готовності держави до оборони. В країнах Європейського

Союзу особлива увага приділяється правам і обов'язкам резервістів, а також соціальним гарантіям для військовослужбовців. Дослідження Р. Шмідта та М. Бруна зосереджені на аналізі законодавства про резервну службу та мобілізацію у Німеччині, де особлива увага приділяється взаємодії між цивільними та військовими структурами.

Мета дослідження. Це комплексний аналіз конституційно-правових механізмів регулювання мобілізації та демобілізації в Україні та зарубіжних країнах, визначення ефективних підходів і правових інструментів, що використовуються в різних юрисдикціях, та розробка рекомендацій щодо вдосконалення українського законодавства і практик в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Надаючи доктринальне визначення, доцільно зауважити, що мобілізація розглядається як процес, спрямований на створення військових здатностей та мобілізацію національних ресурсів для захисту нації та її інтересів. Це визначення важливе, але має свої обмеження, оскільки часто зводить процес до поняття лише «військових здатностей». Сучасні стратегічні виклики та велика кількість операційних завдань вимагають ширших, міжагентних підходів.

Окрім військових сил, що служать суспільству, мобілізація на практиці охоплює всі сфери суспільства. Вона включає активацію громадянського сектору для забезпечення військових потреб, мобілізацію економічних ресурсів для виробництва та технічного забезпечення, а також підтримку морального та психологічного здоров'я нації. Такий підхід необхідний для ефективної реалізації стратегічних завдань оборони та забезпечення національної безпеки в умовах сучасного світового порядку [1].

Згідно з гіпотезою «Гаррісонової держави», запропонованою Хінце в 1906 році та Ласвеллом у 1941 році, держави, що стикаються з серйозною безпековою загрозою, часто тенденцію розвивати автократичні

інституції з метою зменшення внутрішньої опозиції та максимізації потенціалу мобілізації. Це зумовлено необхідністю ефективного використання ресурсів для забезпечення національної безпеки в умовах загрози ззовні [2].

Інший конкуруючий аргумент, представлений «Школою екстракції», стверджує, що війна може сприяти, а не заважати розвитку демократичних інституцій [3]. Проведення війни, особливо масштабної, вимагає мобілізації населення та ресурсів, що зазвичай здійснюються державними лідерами, які нерідко надають економічні або політичні права в обмін на співпрацю у вирішенні кризових ситуацій. Це може сприяти появі нових форм політичної участі та зміцненню демократичних процесів у суспільстві, оскільки зростає потреба в ширшому залученні громадян до прийняття рішень, які впливають на національну безпеку та стратегічні інтереси. Таким чином, війна може мати неочікувані довгострокові наслідки для політичного розвитку країни.

Мобілізацію можна розділити на дві категорії: пряму та опосередковану. Пряма включає службу в бойових підрозділах, підтримку бойових операцій, та військово-цивільну адміністрацію. Опосередкована – охоплює працю в оборонній промисловості, заміщення вакансій, залишених мобілізованими солдатами, покупку облігацій оборони, роботу з купонами на раціони, участь у збірках вторинних ресурсів, виховання дітей на самоті та внесок у валовий продукт країни. Жінки брали участь у різних аспектах великих конфліктів, таких як Американська революція та Друга світова війна, за винятком служби в бойових підрозділах. Деякі з них працювали медсестрами та офісними працівниками, але більшість діяла опосередковано. Жінки підтримували повстання у Революційній війні, супроводжуючи солдатів у їх побутових потребах. Незважаючи на отримання раціонів від армії, їх не вважали «солдатами», що має важливе значення для їх політичних прав.

Дві світові війни стали найбільш руйнівними конфліктами в історії. На думку Чарльза

Тіллі, зменшення частоти війн між європейськими державами почалося ще з XVI століття, а їх руйнівність досягла апогею у світових війнах XX століття. Модернізація та технологічні революції західноєвропейських держав надали можливість змінювати режими на основі їх військової та морської переваги, а пізніше – за рахунок їх промислового потенціалу, конкуруючи між собою, що виявилось фатальним у 1914 і 1939 роках.

Мобілізаційний та концептуальний підхід, орієнтований на регіональний рівень, не лише є основною стратегією в німецькій історії, але й спрямований на підвищення свідомості громадян щодо власної оборони. Перші кроки до створення німецької народної армії були зроблені у Гессен-Касселі наприкінці XVI століття, коли підвищилися зовнішні загрози та війни, такі як конфлікти у Франції та Нідерландах, і турецькі війни на південному сході. У 1733 році Фрідріх Вільгельм I розробив систему цивільної відповідальності за оборону і створив Кантонрегламент для задоволення потреб армії під час війни та забезпечення економічної міцності Пруссії. Ця система, що включала набір місцевих селян та обмеження чисельності в кожному кантоні, працювала до поразки Наполеоном у 1806 році.

У відмінність від Пруссії, Наполеон використовував концепцію конскрипції та громадянського обов'язку на національному рівні через «Лево ан Масс» з часів Французьких революційних війн, починаючи з 1792 року. Ця система мобілізувала французьку громадянськість для формування масової армії в умовах нестабільності та потреби захисту досягнень революції.

З погляду зовнішньої безпеки збройні сили держави є важливим елементом захисту, забезпечуючи не лише фізичну безпеку, але й символічну відповідальність перед громадянами. Їхня роль і значення визначається не тільки військовими стратегіями, але й сприйняттям громадянами того, як вони виконують свої обов'язки у забезпеченні національної

безпеки. Це сприйняття відображається у відношенні до військової служби, військової доктрини та політичних рішень, що стосуються збройних сил.

Згідно з теорією інституціоналізації, яку розробили Пітер Бергер та Томас Лакман, збройні сили є складовою сталою інституції суспільства. Вони інтегруються в соціальну структуру через прийняті норми, цінності та ролі, що визначаються суспільством. Однак ця інституція не є незмінною або непідвладною перетворенням: можливість змінити або скасувати її існування залежить від того, наскільки сильно різні частини суспільства мають можливість впливати на її діяльність.

Поточні концепції набору та мобілізації в Німеччині мають своє коріння у Другій Німецькій імперії. Рекрутаментні регіони Збройних сил, їх тактична підготовка і організація в Німеччині, хоч і змінювалися з часом, базуються на статті 57 Рейхсверфассунгу 1871 року та Рейхсмілітаргезетцу 1874 року. Польова армія (Feldheer), запасна армія (Ersatzheer) і окупаційна армія (Besatzungsheer) сформували загальну структуру військ. Польова армія відповідала за мобільне розгортання з мирним складом у 40%, запасна армія готувала резерви і заміщувала втрати, а окупаційна армія здійснювала безпеку в задній зоні [7, с. 8].

Після 1964 року Бундесвер розподілив резерви на три основні рівні: Alarmreserve для швидкого реагування, Personalreserve для колишніх військовослужбовців без призначення, і Ersatz- und Territorialreserve для непідготовлених осіб. Під час кінця Холодної війни німецькі збройні сили могли мобілізувати до 1,300,000 солдат для національної оборони. Після об'єднання у 1990 році німецький уряд розпочав ліквідацію неактивних військових підрозділів, але вказівки з оборонної політики 1992 року підкреслили важливість збереження персоналу, матеріальних резервів і стратегії мобілізації [6, с. 33].

Німецьке Міністерство оборони у жовтні 2019 року оприлюднило нову стратегію

резерву, щоб компенсувати дефіцит особового складу у територіальному резерві та забезпечити заміну в разі колективної оборони. Основна мета полягає у підтримці активних військових підрозділів, забезпеченні готовності для мобілізації та захисту важливої інфраструктури для національної оборони. Згідно з новим обов'язковим зобов'язанням резерву, всі військовослужбовці, які покинули Бундесвер, повинні протягом шести років після закінчення активної служби служити у резерві. Вони мають вибрати, чи будуть служити як замітники в своїх активних підрозділах, чи взагалі у територіальному резерві, з обов'язком підтримувати свої військові кваліфікації на волонтерській основі [4].

Франція після Першої світової війни вивчила важливий урок щодо використання громадянських військових. Резервісти продемонстрували свою відмінність у бою, що зробило їх цінним ресурсом для країни. Особливу увагу Франція приділяла короткостроковій службі для призовників, що зменшувала ризик занадто великої професійної армії, що, на її думку, могла б стати загрозою для демократії через свій консервативний характер.

Після війни Франція поступово зменшувала розмір постійної армії, зберігаючи лише обмежену кількість військових для обслуговування фортифікацій на кордонах, військових навчальних центрів та штабних підрозділів. Ця професійна армія стала кадром для навчання громадянських військових перед поверненням їх до мирного життя і забезпечувала зону захисту, під якою здійснювалася мобілізація озброєної нації. Як відзначає Ірвінг М. Гібсон, у мирний час Франція мала лише постійний кордонний загін і близько 19 000 осіб, які проходили навчання. Ця армія описувалася як збройна сила для збереження мирного становища, а не для активного бойового застосування, що відповідало її стратегії до 1939 року та початку Другої світової війни.

Падіння Франції перед німецьким блицкригом у червні 1940 року викликало значну кількість літератури, що аналізує причини цього

швидкого колапсу. Однією з основних причин була невдача Франції у масовому концентруванні своїх бронетанкових сил для ефективного протистояння німецьким наступам. Навіть при приблизно однаковій кількості танків на той час, французькі бронетанкові підрозділи застосовувалися фрагментарно, що унеможливило їм відчутно вплинути на хід бою, відтак «розтановлення їх, як сніжнок на сонці».

Мобілізація є критично важливою в умовах політичної та воєнної нестабільності в Європі та конфлікту Росії проти України з наступних причин. По-перше, мобілізація забезпечує готовність країни до оборони її територіальної цілісності та національної безпеки у випадку агресії. Уміння швидко мобілізувати ресурси є ключовими для ефективного опору ворожій агресії та збереження суверенітету. По-друге, мобілізація відіграє важливу роль у підтримці міжнародної безпеки та стабільності, допомагаючи забезпечити колективну оборону у рамках міжнародних союзів та організацій, таких як НАТО. По-третє, в умовах воєнного конфлікту з Росією, мобілізація є необхідною для підтримки бойової готовності військових сил, забезпечуючи достатню кількість підрозділів і матеріальних ресурсів для проведення операцій проти агресора.

Відповідно до законів України «Про оборону України» і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», а також підзаконних нормативно-правових актів, мобілізація сьогодні в більшості країн використовується з моменту створення масових армій на основі військової повинності. Карл Клаузевіц, німецький військовий теоретик, визначив мобілізацію та застосування сили як ключові фактори, що визначають результат війни [12, 13]. Адміністративно-правове регулювання мобілізації спрямоване на організаційно-правовий вплив на суспільні відносини з метою упорядкування, охорони та розвитку.

Після проголошення незалежності у 1991 році Україна успадкувала значні військові ресурси від Радянського Союзу.

Основний фокус був на створенні власних Збройних Сил та впровадженні системи мобілізації, що включало обов'язкову військову службу. У 1993 році був прийнятий Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», який заклав основи мобілізаційного процесу [13]. Протягом цього періоду увага приділялась організаційним та структурним питанням, оскільки країна намагалася адаптувати радянську систему під нові умови незалежності.

Анексія Росією Криму та конфлікт на Донбасі спровокували в Україні потребу у мобілізації для підтримки оборони країни. Влада оголосила часткову мобілізацію, щоб забезпечити військові потреби та підтримку бойових дій на сході України. Відповідно до Закону України «Про оборону України» від 17 березня 2014 року, в Україні почався особливий період [11]. Визначено, що цей період настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (за винятком цільової мобілізації) або з моменту доведення його до виконавців щодо прихованої мобілізації, або з введення воєнного стану в Україні чи в окремих її місцевостях. Цей період охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Україна здійснює мобілізацію згідно з Указом Президента, що визначає спеціальний період. Часткова мобілізація, яка тривала з 18 березня 2014 року по 2 червня 2014 року, передбачала призов військовозобов'язаних для доукомплектування Збройних Сил. Відповідно до законодавства, призвані набували статусу військовослужбовців з усіма впливаючими з цього пільгами. Загальна мобілізація, оголошена Президентом 24 лютого 2022 року, охоплює всі сфери національної економіки та органи влади для забезпечення обороноздатності країни.

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян у відповідності з законодавством, зокрема згідно зі статтею 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [12].

Цей обов'язок включає прийняття на військову службу за контрактом, призов на військову службу та проходження служби у військовому резерві [13]. Права та обов'язки військовозобов'язаних, які призвані на військову службу у зв'язку з мобілізацією, регулюються законами України, що регулюють військовий обов'язок та соціальний захист військовослужбовців. Обов'язки громадян у виконанні мобілізаційних заходів встановлені Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», що передбачає їх з'яву до військових комісаріатів для призову та визначення призначення на воєнний час. В разі загальної мобілізації громадяни зобов'язані з'явитися на збірні пункти у визначені строки для виконання військових обов'язків.

Військовозобов'язані та резервісти, призвані на збори, забезпечуються матеріальними засобами згідно з встановленими урядом нормами. За ними зберігаються місце роботи, посада та середня заробітна плата на весь період зборів і виконання обов'язків у військовому резерві. Порядок проходження військової служби визначається Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу» та відповідними нормативно-правовими актами. Громадяни, що пройшли професійно-психологічний відбір, можуть прийматися на службу за контрактом, а під час мобілізації повістки видаються в аналогічному порядку.

17 квітня 2024 року опубліковано Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX, який набрав чинності 18 травня 2024 року [14]. Усі військовозобов'язані повинні протягом 60 днів оновити свої дані через ТЦК, ЦНАП або електронний кабінет. Військовозобов'язані мають носити при собі військово-обліковий документ і пред'являти його на вимогу представників ТЦК, поліції або ДПСУ.

Здобувачі професійної, професійної вищої та вищої освіти, які навчаються за денною

або дуальною формою, докторанти та інтерни не підлягають призову. Науковим працівникам надається відстрочка за умови роботи у навчальних закладах на 0,75 ставки. Військовим, які повернулися з полону і залишаються на службі, передбачена 90-денна відпустка, а також зберігаються виплати для тих, хто потребує тривалого лікування. При укладанні першого контракту військовослужбовці мають право на компенсацію 50% першого внеску за іпотекою та сертифікат на покупку автомобіля на 150 тисяч гривень.

Висновки. Мобілізація є складним процесом, спрямованим на створення військових здатностей та мобілізацію національних ресурсів для захисту нації та її інтересів. Однак, зведення мобілізації лише до поняття «військових здатностей» є обмеженим, оскільки сучасні стратегічні виклики потребують ширших, міжагентних підходів, що охоплюють всі сфери суспільства, включаючи громадянський сектор, економічні ресурси та моральне і психологічне здоров'я нації. Це необхідно для ефективної реалізації стратегічних завдань оборони та забезпечення національної безпеки в умовах сучасного світового порядку.

Анотація

Дана наукова робота присвячена дослідженню конституційно-правових механізмів регулювання мобілізації та демобілізації в контексті досвіду зарубіжних країн та України. Основна увага приділяється аналізу правових інструментів, що забезпечують організацію та проведення мобілізації та демобілізації на рівні конституційних норм і законодавства. Метою дослідження є систематизація та аналіз досвіду зарубіжних країн щодо правового регулювання процесів мобілізації та демобілізації, а також визначення його відповідності умовам в Україні. Основні завдання включають аналіз конституційних та правових норм, які стосуються процедур мобілізації та демобілізації, і визначення їх ефективності у забезпеченні національної безпеки та обороноздатності країни.

У роботі проведено порівняльний аналіз правових актів зарубіжних країн та України, що регулюють питання мобілізації та демобілізації. Встановлено, що зарубіжний досвід може бути корисним для вдосконалення внутрішнього законодавства України в цій сфері. Актуальність теми обумовлена необхідністю ефективного впровадження правових механізмів, спрямованих на швидке та координоване реагування на загрози національній безпеці та обороноздатності. Результати дослідження можуть бути використані у практичній діяльності при розробці та удосконаленні вітчизняного законодавства.

Зроблено висновок про необхідність впровадження деяких аспектів зарубіжного досвіду в українській правовій практиці для підвищення ефективності мобілізаційних та демобілі-

Існує дві основні теоретичні школи щодо впливу війни на політичний розвиток держав: «Гаррісонова держава», яка передбачає схильність до автократії в умовах серйозної безпекової загрози, та «Школа екстракції», яка стверджує, що війна може сприяти розвитку демократичних інституцій через мобілізацію населення та ресурсів, що нерідко вимагає економічних або політичних поступок з боку державних лідерів. Таким чином, війна може мати неочікувані довгострокові наслідки для політичного розвитку країни.

Історичний досвід показує, що мобілізаційні стратегії значно впливають на структуру і ефективність збройних сил. Наприклад, Пруссія та Франція використовували різні підходи до мобілізації, які визначали їхню військову стратегію і результативність у війнах. У сучасних умовах, зокрема в контексті конфлікту між Росією та Україною, мобілізація є критично важливою для національної безпеки та міжнародної стабільності, забезпечуючи готовність країни до оборони та підтримку колективної оборони в рамках міжнародних союзів та організацій.

заційних процесів. Майбутні дослідження можуть бути спрямовані на поглиблене вивчення окремих аспектів регулювання цих процесів з метою їх подальшого вдосконалення та адаптації до сучасних викликів у сфері національної безпеки.

Ключові слова: конституційно-правові механізми, мобілізація, демобілізація, національна безпека, Україна, зарубіжний досвід.

Ivzhenko D.A. Constitutional and legal mechanisms for regulating mobilization and demobilization: experience of foreign countries and Ukraine

Summary

This scientific paper explores the constitutional and legal mechanisms regulating mobilization and demobilization, focusing on the experiences of foreign countries and Ukraine. The study systematically analyzes the legal instruments governing the organization and implementation of mobilization and demobilization at the constitutional and legislative levels.

The aim of the research is to systematize and analyze the experiences of foreign countries regarding the legal regulation of mobilization and demobilization processes and to assess their relevance and applicability to the Ukrainian context. The primary objectives include analyzing constitutional and legal norms related to mobilization and demobilization procedures and evaluating their effectiveness in ensuring national security and defense capability. The paper conducts a comparative analysis of the legal frameworks of foreign countries and Ukraine concerning mobilization and demobilization issues. It concludes that foreign experience can be beneficial for improving domestic legislation in Ukraine in this field.

The relevance of the topic is driven by the necessity of effectively implementing legal mechanisms aimed at swift and coordinated responses to threats to national security and defense capability. The research findings can inform practical activities in developing and refining Ukrainian legislation.

Overall conclusions suggest the need to incorporate certain aspects of foreign experience into Ukrainian legal practice to enhance the efficiency of mobilization and demobilization processes. Future research could delve deeper into specific aspects of regulating these processes to further refine and adapt them to contemporary challenges in national security.

Key words: constitutional and legal mechanisms, mobilization, demobilization, national security, Ukraine, foreign experience.

Список використаних джерел:

1. Joint Mobilization Planning, Joint Publication 4-05, Washington: Joint Chiefs of Staff, 23 October 2018. URL: <https://www.jcs.mil/>
2. Hinze, Otto. 1906. Historical Essays of Otto Hintze. New York: Oxford University Press (1975). URL: <https://archive.org/details/historicalessays0000hint>
3. Lasswell, Harold D. 1941. "The Garrison State". The American Journal of Sociology. 46/4 (January), p. 455–468. URL: <https://www.jstor.org/stable/i328793>
4. German Ministry of Defense, Konzeption der Reserve (Berlin/Bonn: Zentraldruckerei), 2019. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/>
5. Coercion, capital, and European states, AD 990-1990 / Charles Tilly. Cambridge, Mass., USA : B. Blackwell (1990), p. 72–74.
6. Die Wehrpflicht. Entstehung, Erscheinungsformen und politisch-militärische Wirkung, ред. Роланд Г. Фёртгер (1994). URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9783486594256/html?lang=de>

7. Абрахам Г. Маслоу (1954). Мотивація та особистість. Нью-Йорк, Нью-Йорк: Видавництво Harper & Row Publishers. URL: <https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1983768>
8. Роберт М. Цітіно, Німецький спосіб війни (Лоуренс: Університетське видавництво Канзасу, 2005). URL: [The_German_Way_of_War](#).
9. А. Гутар, 1940: Війна втрачених можливостей (Париж, 1956), с. 84.
10. Хайнц Гудеріан, Спогади солдата (Гайдельберг, 1951), с. 429.
11. Закон України «Про оборону України» від 06.10.1992 № 2235-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>
12. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізаційний стан» від 21.11.2001 № 2893-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12>
13. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 № 2235-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>
14. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11.04.2024 № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>